

FTAMP 14.07.01

Б.Д. Керімбекова¹, А.Ж. Ибрагимов²

^{1,2}С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

АЙТЫС АРҚЫЛЫ ЖАС БУЫННЫҢ ТӘРБИЕСІНЕ ЫҚПАЛ ЖАСАУ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі айтыс өнерінің тәрбиелік мәні қозғалады. Айтысты жастарға оқытудың тиімділігі және ұлттық өнердің дәріптелеуі сөз болды. Айтыс туралы ғалымдардың тұжырымдарына талдау жасалды. Ақындардың қоғамдағы рөлі, олардың шығармашылығының маңызы қарастырылды.

Түйін сөздер: айтыс, оқу-үйрену, тәлім-тәрбие, ұлттық өнер, педагогика.

Аннотация. В статье рассматривается воспитательная ценность современного искусства айтыс. Обсуждалась эффективность обучения молодежи и популяризация национального искусства. Были проанализированы выводы учёных об айтысе. Были рассмотрены роль поэтов в обществе и важность их творчества.

Ключевые слова: айтыс, обучение, воспитание, национальное искусство, педагогика.

Abstract. The article consider educational value of modern art aitys. Was discussed the effectiveness, of training the young people and popularization of national art. There analyzed conclusions of scientists about aitys. Were reviewed the role of poets in society and importance of their creation.

Keywords: aitys, teaching education, upbringing, national art, pedagogy.

XXI ғасырдағы күллі адамзат баласының басты мәселесінің бірі – рухани болмыстың кемелділігін сақтап қалу. Адам баласы болып туған соң, ізгілікті, қайырымдылықты өз бойынан жоймауы керек. Әлемдік бейбітшіліктің орнауында бұл асыл қасиеттердің рөлі үлкен. Жас буынның тәрбиесі-бір рудың, бір ұлттың, бір мемлекеттің ғана емес, барша жер бетіндегі тіршілік иесінің болашағына өз әсерін тигізеді. Демек, баланы тәрбиелей отырып осындай үлкен жауапкершілікті сезіну - әрбір ата-ананың, әрбір мұғалімнің міндеті.

Жаһандануға жұтылып кетпеу үшін салт-дәстүріміз, ұлттық өнерлерімізді жандандыру керек екені түсінікті. Ерте дәуірлерден-ақ өмір

көрген әжелеріміз бесікте жатқан баласына «бесік жырын» айтып, «қара өлеңнің» қасиетін қанына сіңірсе, тілі шыққан бүлдіршінге «жаңылпаш» айтқызып тілін ширатып, «жарапазан» айтқызу арқылы ел алдында қысылмай сөйлеуге үйреткен. Осы дәстүрді жалғап, «айтысты» және «шешендік өнерді» насихаттауды мектеп жасындағы балаларға үйрету онтайлы әрі құптарлық іс болары екені белгілі.

Айтыс өнерінің ең басты ерекшелігінің бірі-дидактикалық сарынның молынан көрініс табуы. Өлең жолдары арқылы берілген ақыл-өсиет, қара сөзбен айтқан ақылға қарағанда адамның есінде жатталып қалуы оңай. Құрғақ ақылды тыңдай берген адам жалығуы мүмкін, айтысты көріп отырған көрермен жалықпайды. Себебі, ол жерде өлеңнің құдіреті бар. Айтыста дидактикалық сарынмен қатар юмор мен сарказм да бар. Бұлардың бәрі тындарманды сергітіп отыру үшін ұтымды құрал болмақ.

Айтысты оқытудың алғышарттарын айтпас бұрын бұған дейінгі мектеп оқулықтарынан айтыстың қаншалықты өз орынын алғанына тоқталғанды жөн көрдік.

Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған «Музыка» оқулығының I тоқсаны айтысты өнері туралы тақырыппен басталған. Мұнда айтыс жайлы жалпы түсінік пен өлең құрау жайында әдістер көрсетіліп: «Қайым айтыс – өлең шумағының бірінші және екінші жолдарын бұлжытпай қайталап айту арқылы құрылатын айтыс түрі» [1, 5-б], – екенін түсіндіріп, «қайым айтыстың» үлгісін былай көрсетеді:

Жігіт:

*Атыңды шешең сүйіп қойған Еркін,
Той болса түзетесің кәмшат бөркің.*

*Бұлаңдап ұжмақтың хор қызындай,
Бітпеген еш пендеге сенің көркің.*

Қыздың жауабы:

*Атымды шешем сүйіп қойған Еркін,
Той болса түзетемін кәмшат бөркім.*

Келе сап сипатымды баяндадың,

Есінді аударды ма менің көркім?! [1, 5-б], – дейді.

Ақындық қабілеті оянып, аз да болса өлең құрастыруды білетін оқушыға бұл жақсы үлгі болары анық. Мысалға келтірілген шумақтың басындағы екі жол «дайын» өлең жолы. Жауап беруші адам сол «дайын» өлең жолының екі жолын өзіне сәл бейімдеп, үшінші және төртінші жолдарын өз жанынан шығарады. Тыңдаушыға оңай көрінгенімен «*бірінші ақынның*» ойымен құрылған сөзге «*жауап беруші*» де ұйқас тауып айтуы тиіс. Сөзімізге жоғарыда келтірілген «Еркін», «бөркім», «көркім» деп ұйқасуы дәлел бола алады.

Мектеп оқушыларына айтыскер ақындарға тән қасиеттерді төмендегіше топтастырып өткен.

Айтыскер ақынға тән қасиеттер:

1. Парасат, білім.
2. Сөзге тоқтау
3. Намыс, жігер, қызу шабыт.
4. Талант, арқа.
5. Тапқырлық, ұтымды ой, қолма-қол суырыпсалусылық.

Жоғарыда көрсетілген айтыскер ақынға тән қасиеттерді атап өттік. Енді айтыскердің негізгі айырмашылығына тоқталып көрейік. Осы орайда Жуматай Таубалдиева «Айтыс өнерінің тәрбиелік маңызы» атты ғылыми мақаласында өз пікірін білдіріп өткен.

Мектеп қабырғасындағы балаларды айтысқа үйретпес бұрын, оларды айтыс өнеріне қалай қызықтыру керек деген сұраққа жауап іздеп көрген дұрыс. Бір баланың бойында табиғи ақындық болса, екінші баланың бойында оқи келе өнер пайда болады. Демек, ауыз әдебиетіне қызығушылық кейбір балада табиғи болса, кейбір қызығушылығы төмен оқушының да шешендік өнерге деген ынтасын оятуға болады. Оқушыларды айтысқа қызықтырудағы мақсат олардың барлығынан айтыскер ақын тәрбиелеп шығару емес. Сыныптағы жиырмаға жуық баланың үш-төртеуі ғана шынайы айтыскер болып қалыптасуы мүмкін. Қалған балалар шешендік сөздің құдіретін түсініп, сол өнерді күнделікті өмірде пайдалана алатын болып жетілсе осының өзі үлкен жетістік болмақ. Айтысты оқытуды бастағанда әдеттегідей алдымен, оқушылардың айтыс туралы түсінігін тексеріп, сонымен қатар мұғалім оқушылардың айтыс туралы білмеген ақпараттарымен таныстырудан бастауы заңдылық.

Қазақтың айтыс өнері ат жарысымен, балуандар күресімен парпар ақындар айтысы да жарыс. Бірақ бұл-өнер жарысы, сөз сайысы. [2, 216] Мұхтар Әуезов айтысқа осылай өз бағасын берсе, қазақ тұрмысының жағдайында, жазба әдебиет тумаған кезде ақынға ақын деген атақ әперетін ең басты поэзия айтыс болған деп жазады С.Мұқанов.[3, 31-6]. Бұл пікірлер оқушыларға айтыстың қандай өнер екенін түсіндіруде негізгі тұжырымдар болмақ.

Бүгінгі күндегі заманауи технологиялармен әуестенген баланы ертедегі айтыс жанрларын айтып таныстыру арқылы қызықтыру оңай болмасы анық. Айтыс туралы алғаш рет ақпарат алып отырған бала Біржан мен Сараның, Майлықожа мен Құлыншақтың, Сүйінбай мен Қатағанның айтысының мәнін ұғып, қызығып кетуі екіталай. Осы орайда бізге осы күнгі айтыстарды пайдалану тиімді.

Рүстем:

Шарқ ұрып шіркін көңіл құс та болған,
Талпынып сақта құдай ұшпағаннан.
Тарихтың тереңінен сыр тартайын,
Болған соң сөз тізгінін ұстаған жан.
Жаяу жүрген заманда жердің жүзі,

Бұл дала дәуірлеген тұста болған.
Менің бабам алғаш рет ауыздықтап,
Жабайы түз жылқысын ұстап алған.
Жарты әлемді жаулаған сол жылқымен,
Жауынан да сескенбей, сұс қамалдан.
Қазысын жеп,қымызын ішкеннен соң,
Бойына бітпес қуат, күш, нәр алған.
Айтқан ғой ат жалында жүрген бабам,
Қамшының сабындай деп қысқа жалған.
Өркениет жоқ кезде өзгелерде,
Біздерде алтын, күміс, мыс та болған.
Темірінді балкытып тұлпарына,
Үзеңгі соққан алғаш ұста қолдан.
Ғаламның ғылымының дамуына,
Бабамның үзеңгісі нұсқа болған.
Солардың ұрпақтары сіздерсіздер,
Жылқы мінез қиқуға құштар әр жан.
Армысың, жыр бәйгеге жиналған ел,
Табиғаты тұлпарға ұқсағаннан [4].

Рүстем Қайыртайұлының бұл шумақтары жастарды отансүйгіштікке, ерлікке шақырумен қатар тарихи білімін де арттырары белгілі. Яғни біз айтыс арқылы мол тәрбиемен қатар тарихи мағлұматтарды да оқушылардың санасына тоқи аламыз.

Біздің тақырыпқа сай К. Досанованың «Айтыс және имандылық» атты ғылыми мақаласында халық, ақынның елдің көкейінде жүрген мәселелерді жыр түйдегімен жеткізгенін қалайды. Ел құлағына шалынып жүрген мәселелерді тіл шанышқысымен шаншып, кездігімен кескенді, ақиқатын айтқанын тілейді. Ар-иманы биік, сана-түйсігі жоғары ақын азаматтар әрдайым қоғамдағы жайттарды елеусіз қалдырмайды [5] деп ойын білдіреді.

Үлкенді сыйлау, олардың алдын орап сөйлемеу, аталардың жолын кеспеу секілді асыл қасиеттеріміз ұрпақтан-ұрпаққа жетуі тиіс. Халқымыздан мұра боп қалған мақал- мәтелдер үлкендерді ардақтауға шақырады. Бүгінгі күнде айтыскер ақындар осы мәселені жеткілікті дәрежеде қозғап жүр.

Айтбай:

Асқар тау азамат боп жарытпайды,
Ата-ананы құрметтеп көрмегендер.
Тәңірдің рахымынан құр қалады,
Ананың атын атап «сен» дегендер.
Қайтқанда жылқы сойып сабылмасын,
Тіріде тауық сойып бермегендер.

Тіріде назар салып жүрмеген сон,
Өлгенде мазар салып терлемендер.

Айтбай Жұмағұловтың осы өлең жолдарымен жастарды ата-ананың қадірін білуге шақыруға болады. Айтыскер ақын бұл тармақтармен әрі ақыл-өсиет айта отырып, әрі жастардың намысын жани түседі.

Ана тілді бағалау, ұлт жоғалмау үшін, тіл жоғалмау керек деген мәселелерді қаншама ақын, жазушыларымыз көтергені белгілі. Қадыр Мырзалиев «өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте деген сөзді» қалдырса, айтыскер ақын Бегарыс Шойбеков оны былайша өрбітеді:

Ана тілін арың ғой бетіндегі,
Беттің арын қорғамас кім өлердей.
Ағаттықты іздейік өзімізден,
Өзгенің туырлығын тіле бермей .
«Өз тіліңді құрметте» дейді Қадыр,
Ұлтымның болашағын тілегендей.
Құрметіннен не пайда сөйлемесең,
Қастерлесек тіліңді білер ең ғой.
Өз тіліңде сөйлеші қазақ болсаң,
Жауырды жаба тоқып тіле бермей.
Өзге тілдің барлығын жаттап алып,
Өз тіліңді құрметтеп жүре бермей.

Бүгінде айтыс өнерін арнайы оқыту астанамыздағы ұлттық өнер университетінде кафедра болып ашылып, айтыс өнеріне ақындар дайындап отырған бірден-бір оқу орны. Биылдан бастап Алматы қаласындағы Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер университетінің Дәстүрлі өнер факультетінде де «Айтыс кафедрасы» ашылады. Қазірше айтыс өнерпаздарын оқытып жатқан жалғыз оқу орны Нұр-Сұлтан қаласындағы ұлттық өнер университеті болып отыр.

Қай тұстан алып қарасақ та айтыс өнері жас буынды тәрбиелеуде үлкен қызмет атқара алатынын көріп білеміз. Осындай құнды асыл мұрамызды жоғалтпай, мектеп жасындағы оқушыларға дұрыс дәріптей алсақ, саналы, парасатты, бәсекеге қабілетті ұрпақ өсіп жетілетіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Райымбергенов А., Райымбергенова С., Байбосынова Ұ. Музыка: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2015. – 128 б.
- 2 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 192 б.
- 3 Мұқанов С. Айтыс. 1-том. – Алматы, 1984. – 316 б.
- 4 Зайытов Р. Айтыс. URL: <http://youtu.be/tDgvIM-TKJQ>.

- 5 Досанова К. Айтыс және имандылық // ҚазҰУ хабаршысы, 2012. – 187-190 бб.